

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 41/2014.

UDK: 726.7.033.4 (497.5-3 Slavonija)
272-789.2 „11/15“
Pregledni rad / Review article

Andrej JANEŠ
Petar SEKULIĆ

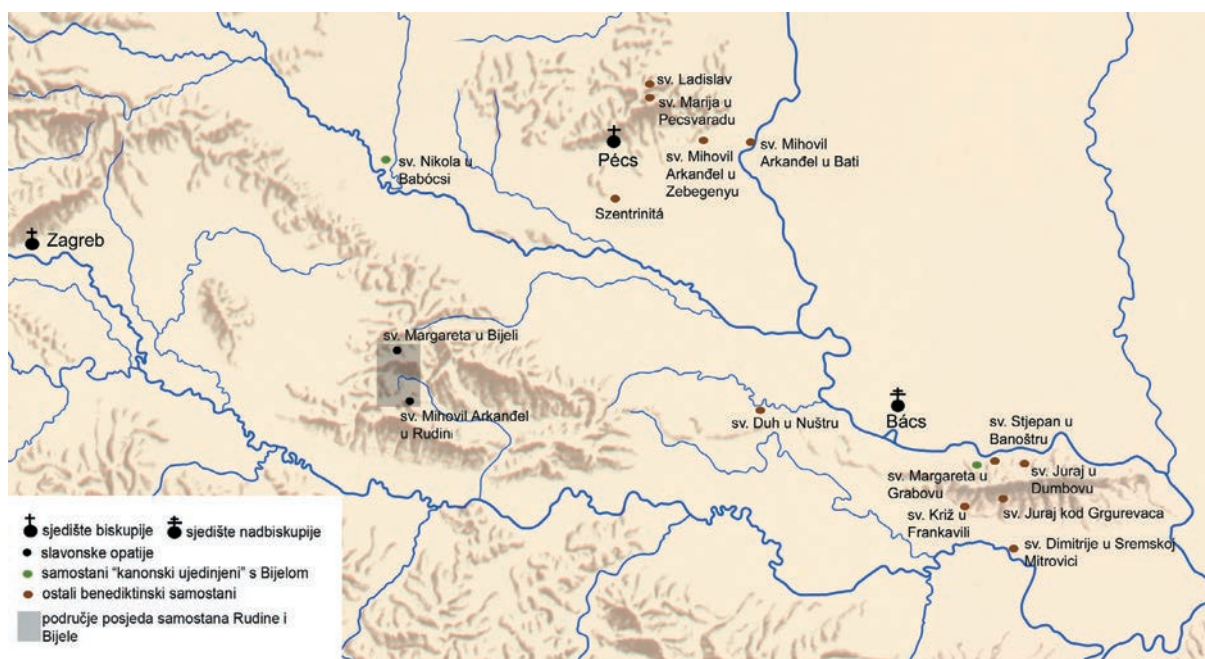
Hrvatski restauratorski zavod
Služba za arheološku baštinu
Odjel za kopnenu arheologiju
Kožarska 5
HR – 10 000 Zagreb
ajanes@h-r-z.hr
psekulic@h-r-z.hr

Rudina i Bijela: benediktinski samostani kasnosrednjovjekovne Slavonije

Rudina and Bijela: Benedictine monasteries
of late mediaeval Slavonia

U radu se predstavljaju dva benediktinska samostana smještena u Papučko-psunjskom gorju, opatije sv. Mihovila na Rudini i sv. Margarete u Bijeli, izgled njihovih arhitektonskih sklopova i posjeda od osnivanja do napuštanja u prvoj polovini 16. stoljeća. Samostan na Rudini predstavlja zanimljiv romanički sklop koji je nastao krajem 12. stoljeća, dok je bijelska opatija svoj vrhunac doživjela tijekom 14. i 15. stoljeća razvijajući se iz priorata u bogatu opatiju.

Ključne riječi: benediktinski samostani, kasnosrednjovjekovna Slavonija, Sv. Mihovil na Rudini, Sv. Margareta u Bijeli, patroni, posjedi

sl. 1. Zemljopisni smještaj benediktinskih samostana potvrđenih pisanim izvorima na području južne Ugarske i Kraljevine Slavonije (izradio: A. Janeš).

Uvod

Dva benediktinska samostana, sv. Mihovila na Rudini i sv. Margarete u Bijeli, smjestila su se na obroncima Psnunjsko-papučkog gorja (sl. 1). Svojim položajem predstavljaju jedinstvenu pojavu kao jedine dvije institucije toga reda na području Slavonije. Ostali se benediktinski samostani nalaze sjeverno od Drave i na području Srijema.

Benediktinski red se pojavljuje na teritoriju Ugarske u ranoj fazi srednjovjekovne države. Knez Gejza osnovao je samostan sv. Martina u Pannonhalmi 996. godine. Za kralja Stjepana dolazi do zamaha osnivanja kraljevskih zadužbina u Pécsvárada, Zalaváru, Bakonybélu i Zoboru. Do druge polovine 11. stoljeća, kraljevu inicijativu su počeli pratiti i velikaši¹. Taj se trend nastavio i tijekom 12. stoljeća kada su benediktinski samostani većinom bili pod privatnim patronatom, dok kraljevski patronat imaju cisterciti, hospitalci (ivanovci) i templari². U najranijoj su fazi benediktinski samostani osnivani u južnim pograničnim županijama s ciljem osnaživanja kraljevske vlasti na područjima južno od rijeke Drave (sl. 2)³.

Sv. Mihovil Arkandel u Rudini

Kratki pregled povijesti samostana sv. Mihovila prema podatcima u pisanim vrelima

Rudina se po prvi put u poznatim sačuvanim vrelima spominje u darovnici kralja Andrije II. iz 1210. godine, no samo kao toponim. Spomenutom ispravom kralj je templarima potvrdio posjede *Lesni-ssa* (koje im je oporukom ostavio palatin *Chepan*) i *Odola* s crkvom sv. Marije (koje im je darovao Odolla, unuk bana Borića) te darovao posjed *Racessa* u Požeškoj županiji⁴. Rudina se spominje u opisu međa posjeda, tj. jedna od međa je cesta koja vodi prema Rudini. Iako se samostan izričito ne spominje, drži se da je spomenuta isprava potvrda postojanja opatije, a činjenica kako sama Rudina ne graniči s Račešom (omeđuje ga dio ceste koji vodi prema Rudini) opravdava izostanak bilo kakvog opisa opatije⁵.

Prvi poznati spomen opatije na Rudini potječe iz isprave kralja Bele IV. od 5. srpnja 1250. godine, kojom potvrđuje Ivanki, sinu Abrahamovu od

¹ P. ENGEL, *The Realm of St Stephan. A history of medieval Hungary, 895-1526*. London - New York, 2001, str. 43-44.

² P. ENGEL, *The Realm of St Stephan*, str. 81.

³ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*. Sv. III, Split, 1965, str. 10.

⁴ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Sv. III, Zagreb, 1905, str. 97-99. (Dalje: *Cod. dipl.*)

⁵ S. ANDRIĆ, *Benediktinski samostan sv. Mihovila Arkandela na Rudini, Zlatna Dolina: godišnjak Požeštine 4*, Požega, 1998, str. 35.

sl. 2. Posjedi benediktinskih opatija Rudine i Bijele (prema: P. Engel).

roda *Sudan*, posjede u Požeškoj i Šomođskoj županiji⁶. Prilikom opisa međa posjeda Bedeč spominju se Kamena brda koja se nalaze na tromedi zemalja samostana u Rudini i samostana Grab. S. Andrić je mišljenja da se ovdje radi o posjedu Selna koji se nalazio uz Gornju Pakru, na suprotnoj strani Psunja u odnosu na rudinsku opatiju⁷.

U ispravi iz 1279. godine, uz imena patrona opatije u Rudini, doznajemo i ime opata Jurja (*Georgio abbate de Rodyna*). U ispravi je zabilježena zamjena zemalja koja je provedena uz pristanak Chelka, Borića i sinova Odolinih, kao i Ivana i Petra (sinova Otolinih) te Romana, trojice patrona crkve u Rudini (*patroni ecclesie de Rodyna*)⁸. N. Klaić smatra kako

su osnivači opatije u Rudini pripadnici obitelji Borić – sâm ban Borić ili njegov sin nepoznata imena⁹. Svoju je tvrdnju potkrijepila činjenicama kako je bosanski ban Borić bio visoko cijenjena ličnost na dvoru kralja Stjepana III. (1163. – 1164.), vjerojatno prvi požeški župan te vlasnik velikog broja posjeda oko Požege, među kojima i orljavačkog vlastelinstva na čijem se području nalazi opatija¹⁰. Ona drži da su svi navedeni u ispravi iz 1279. godine patroni opatije te spomenutu zamjenu posjeda tumači kao jasan znak patronatskog prava Borića¹¹. S. Andrić pak ističe distinkciju između Grgura, Chelka, Borića III. i sinova Odolinih te trojice patrona opatije koji, čini se, nisu pripadnici roda Borića. Time ne isključuje moguću vezu bana Borića i Rudine, no naglašava kako za sada nisu poznata sačuvana vrela koja bi to potvrdila¹². Prema M. Karbić patroni navedeni u ispravi iz 1279. godine jesu pripadnici roda Borića te napominje kako je na ovome primjeru vidljiv princip rođačkog prava prema kojemu je u slučaju zamjene ili prodaje nasljednih zemalja nužna privola rođaka što je i zabilježeno u navedenoj ispravi¹³. Da su osnivači opatije bili ban Borić ili njegovi potomci dokazuje i činjenica da se za sve patrone tijekom 14. stoljeća može dokazati pripadnost rodu Borića. Posjed rudinske opatije nalazio se uz nasljedne zemlje te među posjedima plemićkog roda Borića koji su dokumentirani u poznatim sačuvanim vrelima¹⁴.

Opat Rudine, imenom Nikola, spominje se kao vizitator samostana Grab i njegove grangije (tj. izdvojene gospodarske podružnice) u ispravi izdanoj na provincijskom kapitulatu benediktinskog reda 21. listopada 1366. godine u samostanu u Monyoródu¹⁵. Ovim podatkom se potvrđuje pripadnost opatije benediktinskom redu, suprotno tvrdnjama N. Klaić kako je ovdje riječ o samostanu premonstratzena¹⁶.

⁶ S. ANDRIĆ, Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu i njezin odnos prema benediktinskom samostanu u Bijeli, *Scrinia slavonica* 5, Slavonski Brod, 2005, str. 77.

⁷ S. ANDRIĆ, Prilog srednjovjekovnoj topografiji i hidrografiji Psunjsko-papučkog kraja, *Scrinia slavonica* 3, Slavonski Brod, 2003, str. 91. – S. ANDRIĆ, Benediktinska opatija svete Margarete, str. 78.

⁸ *Cod. dipl.*, VI/1908, str. 321-322. – N. KLAJĆ, *Ecclesia seu monasterium sancti Michaelis de Rudina*, *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 4-5, Požega, 1986, str. 49.

⁹ N. KLAJĆ, *Ecclesia seu monasterium*, str. 51.

¹⁰ N. KLAJĆ, *Ecclesia seu monasterium*, str. 53, 55.

¹¹ N. KLAJĆ, *Ecclesia seu monasterium*, str. 51, 55.

¹² S. ANDRIĆ, *Benediktinski samostan sv. Mihovila*, str. 36.

¹³ M. KARBIĆ, *Rod Borića bana, primjer plemićkog roda u srednjovjekovnoj Požeškoj županiji*. Doktorski rad, Zagreb, 2005, str. 176.

¹⁴ M. KARBIĆ, *Rod Borića bana*, str. 192.

¹⁵ S. ANDRIĆ, *Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu*, str. 85.

¹⁶ N. KLAJĆ, *Ecclesia seu monasterium*, str. 56.

Tijekom 14. stoljeća zabilježeno je nekoliko imena opata Rudine: Nikola (1333.), Petar (1335.), Herman (1348.), Stjepan (1349.), Nikola (1366.). Iz parnice vođene 1349. godine doznaje se kako su patroni samostana i dalje pripadnici istog plemićkog roda. Opat samostana Rudine, 1335. godine, uplatio je 28 groševa u izvanrednu papinsku desetinu¹⁷. U drugoj polovini 14. stoljeća došlo je do sporenja između opata i patrona opatije, nekoliko članova roda Cerničkih i Podvrških. Istovremeno je došlo do diobe patronata nad Rudinom s tim da patronatsko pravo nije pripadalo svima, već se mijenjalo¹⁸. Od prve polovine 14. do početka 15. stoljeća, ovisno o grani, pojedinci se sve više označavaju svojom pripadnošću određenoj grani obitelji te se nazivaju prema svojem glavnom posjedu (Grabarski, Podvrški, Cernički), a ne više kao pripadnici roda Borića¹⁹.

Početak 15. stoljeća dolazi do naglog obrata kada kralj Sigismund oduzima posjede literatu Pavlu, sinu Nikole Podvrškog i sinovima Dominika Orljavačkog, zbog ubojstva magistra Jakova i njegove žene te ih dodjeljuje erdeljskom vojvodi Ivanu Tamásyju, što saznajemo iz isprave od 22. listopada 1405. godine²⁰. Među navedenim posjedima spominje se i patronat nad rudinskim samostanom. Tada je započet dugogodišnji spor između Tamásyja i razgranatog roda Podvrških koji će kulminirati 1419. godine oružanim sukobom. Za poticanje napada na Tamásyjeve ljude i podmetanje požara optužen je, među ostalima, i rudinski opat Stjepan²¹. Iz tužbe je vidljivo da je opat ostao u dobrim odnosima sa starijim patronima, unatoč kraljevskoj odluci iz 1405. godine. Nakon te tužbe Tamásyji su pokušali postaviti svoga kandidata za opata Rudine – Demetrija²². Da su se sporovi riješili do kraja prve četrtine 15. stoljeća ukazuje isprava od 8. srpnja 1425. godine u kojoj se spominje opat Stjepan. Ugovorom od 25. siječnja 1443. godine, posjedi Henrika Tamásyja, nakon njegove smrti, prelaze u vlasništvo obitelji Héderváry, a to uključuje i patronat nad rudinskom

opatijom (...*ius patronatus abbacie ecclesie de Rudina...*)²³.

Nedavnom obradom pećnjaka nađenih prilikom arheoloških istraživanja nastojao se dokazati pokušaj ostvarivanja patronatskog prava od strane Gorjanskih u drugoj polovini 15. stoljeća²⁴. S obzirom na iznesene argumente, ova se tvrdnja čini neutemeljenom pošto poznati pisani izvori upućuju na drukčiji razvoj događaja.

Sredinom 15. stoljeća, kako se dade spoznati iz pisanih vrela, opatija je stradala prilikom provale Osmanlija u Požeštinu. U molbi opatije, od 1. listopada 1450. godine, moli se papu Nikolu V. da podijeli oprost svima koji pobožno posjete samostansku crkvu i pomognu pri popravku i obnovi samostanskih građevina²⁵. Ubrzo nakon toga opatija gubi opata te se u ispravi iz 1455. godine spominje upravitelj Nikola (...*dominus Nicolaus, gubernator abbacie de Rwdyna in eadem Rwdyna...*)²⁶. Kada i zašto je došlo do te promjene, nije poznato. Tijekom druge polovine 15. stoljeća, u sporovima vezanima za opatiju spominju se i Cernički, a kasnije se potvrđuje kako patronat nad opatijom ima obitelj Héderváry.

Zbog sve veće opasnosti od osmanskih provala početkom 16. stoljeća, otežano je funkcioniranje opatije. Na prijedlog patrona Héderváryja, opatija se predaje u komendu svećeniku Stjepanu Mihovilovom *de Gibolt*²⁷. Iz pisma pape Julija II. požeškom kaptolu od 3. prosinca 1504. godine, vidljivo je kako se ne može naći redovnike koji bi boravili u opatiji koja se nalazi *in finibus Turcorum situatum...*²⁸. Godine 1514. patronat nad opatijom i njenim pripadnostima (...*iure patronatus monasterii et abbacie ecclesie beati Michaelis archangeli, Rudina appellati ordinis sancti Benedicti, in possessione*

¹⁷ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan sv. Mihovila, str. 39.

¹⁸ M. KARBIĆ, *Rod Borića bana*, str. 193.

¹⁹ M. KARBIĆ, *Rod Borića bana*, str. 195.

²⁰ J. BUTURAC, *Pisani spomenici Požege i okolice 1210-1536*. Požega, 2004, str. 239-240.

²¹ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan sv. Mihovila, str. 44.

²² S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan sv. Mihovila, str. 45.

²³ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan sv. Mihovila, str. 46-47.

²⁴ M. PAVLIČIĆ, Prikaz srednjovjekovnih pećnjaka s lokaliteta benediktinske opatije Sv. Mihovila u Rudini, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 1, Požega, 2012, str. 231.

²⁵ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan sv. Mihovila, str. 47.

²⁶ J. BUTURAC, *Pisani spomenici Požege*, str. 307.

²⁷ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan sv. Mihovila, str. 50.

²⁸ J. BUTURAC, *Pisani spomenici Požege*, str. 354.

²⁹ J. BUTURAC, *Pisani spomenici Požege*, str. 361. – B. GRGIN, Plemićki rod Deževića Cerničkih u kasnome srednjem vijeku, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 1, Požega, 2012, str. 120.

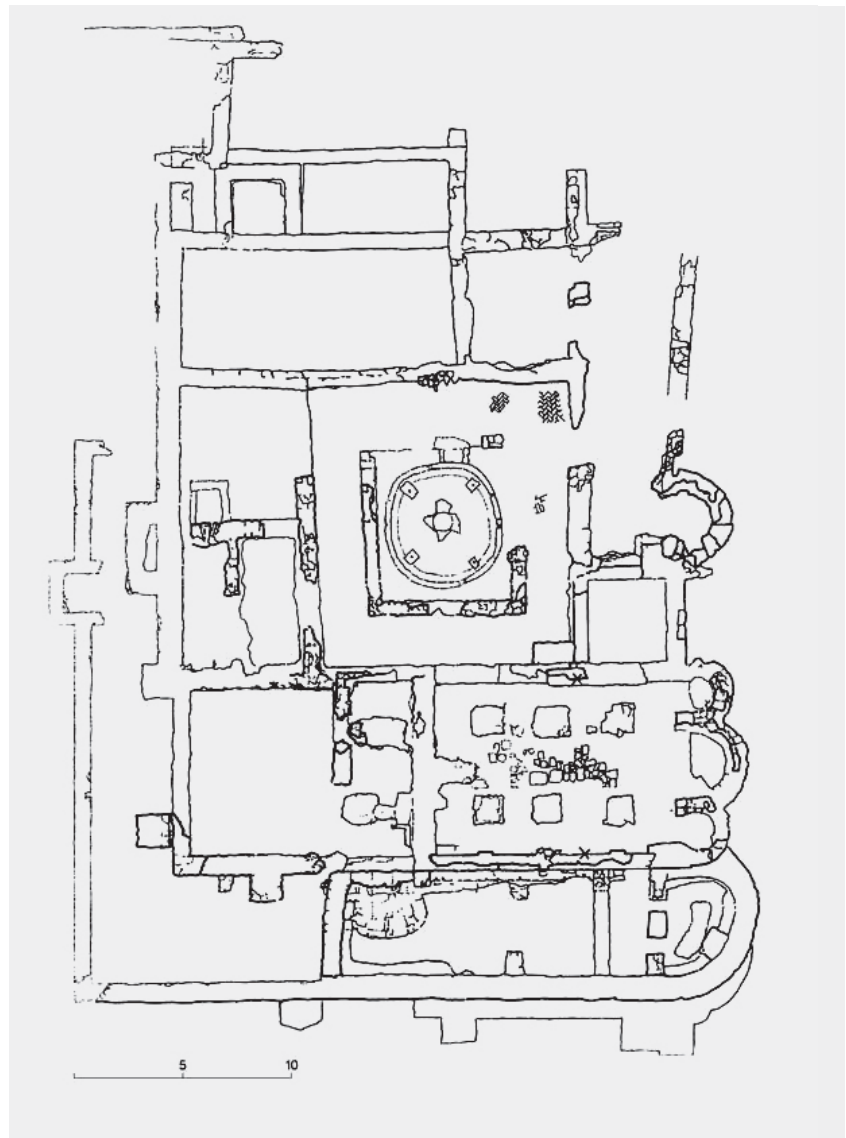
similiter Rudina vocata...) prelazi u ruke obitelji Dessewffy Cernički²⁹. Ugovor potvrđuju kraljevi Vladislav II., iste godine, te Ludovik II. 1516. godine³⁰. Godine 1525. Franjo Héderváry ponovo prodaje svoje posjede u Požeškoj županiji, koji uključuju i patronat nad Rudinom, za 6000 zlatnih florena Ivanu Dessewffju. Ovu kupoprodaju potvrđuje i kralj Ludovik II. na saboru kraljevstva 4. svibnja 1526. godine³¹. Tijekom tih godina, stjecajem okolnosti, posljednji opat Rudine postao je Nikola Dessewffy, potomak nekadašnjih patrona Cerničkih, odnosno Deževića³².

O posljednjih deset godina opatije u Rudini ne postoje poznata sačuvana vrela, no s obzirom na učestale osmanske provale u Požeštinu, pretpostavlja se kako se opat Nikola Dessewffy nije zadržao u Rudini do samog pada. Drži se da se pad opatije u osmanske ruke dogodio 1537. godine kada je osvojena Požega, iako je veći dio Požeštine vjerojatno bio pod osmanskom kontrolom već 1536. godine³³.

Opatijski kompleks i njen posjed

Ostatci benediktinske opatije sv. Mihovila nalaze se na rubnoj zaravni omeđenoj padinama Psunja, sjeverno od sela Čečavca, na blagoj padini koja se spušta prema istoku i tako dominira Požeškom kotlinom. Nalazište je sa sjeverne, istočne i jugoistočne strane utvrđeno jarkom. Položaj je poznat kao *Crkvine*, *Crkvište* ili *Grad*³⁴. Na josefinskom vojnom zemljovidu zabilježen je i kao *Rudin Grad*³⁵.

Arheološkim istraživanjima³⁶ otkriven je prostor samostanskog sklopa sa samostanskom crkvom sv.

sl. 3. Tlocrt opatije sv. Mihovila Arkandela u Rudini (prema: S. Sekulić-Gvozdanović).

Mihovila, klaustar s filterskom cisternom i bunarom i utvrđenjem³⁷ (sl. 3). Opatija je izgrađena na neravnom terasastom terenu, s tim da je crkva izgrađena na najvišoj koti, a ostatak samostana na nižim te-

³⁰ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan sv. Mihovila, str. 51.

³¹ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan sv. Mihovila, str. 53.

³² B. GRGIN, Plemički rod Deževića Cerničkih, str. 124.

³³ N. MOAČANIN, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537.-1691.)*. Jastrebarsko, 1997, str. 32.

³⁴ D. SOKAČ ŠTIMAC, Prvi rezultati arheoloških iskopavanja na Rudini u Požeškoj kotlini, *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 4-5, Požega, 1986, str. 5.

³⁵ M. VALENTIĆ, *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Požeška županija*. Zagreb, 2002, sekcija 27.

³⁶ Prva sustavna istraživanja, koja su obuhvatila ostatke samostana, proveo je Muzej Požeške kotline od 1986. do 1989. godine, a nakon toga Institut za arheologiju od 2001. do 2003. godine. Od 2013. revizijska istraživanja i konzervatorsko-restauratorske radove provodi Služba za arheološku baštinu Hrvatskog restauratorskog zavoda.

³⁷ D. SOKAČ ŠTIMAC, Arheološka istraživanja na Rudini, u: *Rudina, benediktinska opatija sv. Mihovila*, (ur. D. Sokač Štimac, T. Vitenberg, L. Ivančević Španiček), Požega, 1997, str. 19. Prilikom prvih iskopavanja istražena je i crkva/kapela zapadno od samostanskog sklopa s ukopima pokojnika koji su datirani od 10. do 16. stoljeća. Zbog početka revizijskih istraživanja te moguće reinterpretacije ovog nalaza, detaljnija analiza će biti napravljena kasnije. Gradnja crkva/kapela uz samostane poznata je u Ugarskoj u ranoj fazi dolaska benediktinaca. O tome vidi u: B. F. ROMHÁNYI, *Monasticism and Mission: The Role of the Benedictine Monks in Early Hungarian Christianity*, *Annual of Medieval Studies at CEU* 2, Budapest, 1996, str. 119.

rasama koje se spuštaju prema sjeveru³⁸. Centralno mjesto kompleksa zauzima opatijska crkva, trobrodna bazilika sa svetištem zaključenim trima polukružnim apsidama, dužine 13,85 m, širine 8,40 m³⁹. Južni zid crkve građen je vrlo dobro klesanim kamenim blokovima. Južni i sjeverni zid podijeljeni su s unutarnje strane trima lezenama⁴⁰. Unutrašnjost crkve bila je prekrivena freskama, dok je pod bio popločen velikim kamenim pločama. Do sada su istražene dvije zidane grobnice u južnom brodu crkve te šest grobnih cjelina u istočnom dijelu crkve i središnjoj apsidi. Grobovi su otkriveni i istočno od svetišta crkve. Na pročelju crkve nalazila su se dva zvonika, sjeverni dimenzija 2,50 x 1,85 m, južni 2,80 x 1,90 m. Ulaz u crkvu je bio s te strane, između dvaju zvonika, u liniji istočnih zidova. Zapadno od crkve dograđeno je kvadratno predvorje u kojem je istraženo 17 grobnih cjelina. Po strukturi zida vidljivo je kako je ovaj prostor naknadno dograđen. Sjeverno od crkve nalazi se klaustar kvadratnog tlocrta, dimenzija 13,75 x 11,95 m. U južnom dijelu hodnika pronađeno je šest zidanih grobnica, od kojih su četiri presječene iskopom cisterne⁴¹. U sredini je istraženo dvorište s filter-cisternom i bunarom (7,40 x 6,30 m). Istočno krilo samostana čine četiri prostorije. Sjeverno, uz crkvu, smještena je sakristija kvadratnog tlocrta⁴², dimenzija 4,10 x 3,80 m, čiji su zidovi također bili prekriveni freskama⁴³. Sjeverno od sakristije pronađena je kvadratna prostorija s istaknutom polukružnom apsidom koju je

sl. 4. Zračni snimak opatije nakon raščišćavanja 2013. godine (foto: J. Kliska, Arhiv HRZ).

voditeljica istraživanja interpretirala kao kapelu⁴⁴. Unutar prostorije, dimenzija 4,10 x 6 m, pronađene su dvije zidane grobnice. Sjeverno od kapele nađene su dvije prostorije⁴⁵. Sjeverno samostansko krilo sastoji se od dviju prostorija od kojih jedna ima zazidana vrata na sjevernoj strani. Prema položaju, na ovom mjestu se može pretpostaviti glavni ulaz u samostan⁴⁶. Ovaj je prolaz dodatno ojačan dvama kontraforima zbog samog pada terena prema sjeveru. Zapadno krilo samostana čine tri prostorije. U jednu od njih smješta se i samostanska pismohrana s alternativnom pozicijom u sjevernom krilu⁴⁷.

Južno od opatijske crkve dograđena je velika izdužena prostorija s nepravilnom polukružnom apsidom, dimenzija 11,50 x 4,50 m. Cijela prostorija je građena nemarnije od ostatka samostana. Prilikom revizijskih istraživanja utvrdilo se kako je izgrađena na starijoj strukturi koja je građena od pravilnih klesanaca. Unutar velike prostorije otkrivena je kasnoantička grobnica, ali su tu nađeni i turski *nišani*.

³⁸ Ovim se putem iskreno zahvaljujemo kolegici dr. sc. Tajani Pleše na ustupanju podataka iz prve faze revizijskih istraživanja Rudine.

³⁹ Navode se unutarnje dimenzije objekta prema mjerenjima i nacrtima izvedenima 2013. godine.

⁴⁰ U dosadašnjim objavama navode se samo tri lezene na južnom zidu, ali je revizijskim istraživanjima 2013. godine utvrđeno postojanje lezena i na sjevernom zidu, vidi: T. PLEŠE - P. SEKULIĆ, *Rudina - benediktinska opatija sv. Mihovila Arkandžela. Izvještaj o revizijskim istraživanjima provedenima 2013. g.*, Arhiv HRZ-a, Zagreb, 2014.

⁴¹ D. SOKAČ ŠTIMAC, *Arheološka istraživanja na Rudini*, str. 21.

⁴² Nedavno je objavljen tlocrt s interpretacijom prostorije kao pastoforija (V. KRAMBERGER, *Bula pape Bonifacija IX. pronađena na Rudini, Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požezi 2*, Zagreb - Požega, 2013, str. 105). Kako se radi o arhitekturi razvijenog srednjeg vijeka, ovakav izraz je neprikladan jer se on rabi u terminologiji vezanoj za objekte kasnoantičkog/ranokršćanskog razdoblja.

⁴³ D. SOKAČ ŠTIMAC, *Arheološka istraživanja na Rudini*, str. 20.

⁴⁴ D. SOKAČ ŠTIMAC, *Arheološka istraživanja na Rudini*, str. 20.

⁴⁵ Na današnjem stupnju istraženosti i očuvanosti ostataka, teško je interpretirati funkcije ovih prostorija. Nakon prvih istraživanja držalo se kako se ovdje radi o kapitularnoj dvorani. D. SOKAČ ŠTIMAC, *Arheološka istraživanja na Rudini*, str. 21.

⁴⁶ Prilikom prvih iskopavanja, na ovom mjestu je nađena velika količina kuhinjskog posuđa, te je shodno tome prostorija interpretirana kao kuhinja. Druga je prostorija označena kao refektorij. D. SOKAČ ŠTIMAC, *Arheološka istraživanja na Rudini*, str. 21.

⁴⁷ Ž. TOMIČIĆ, *O tragovima kasnosrednjovjekovne književnosti na području Požege, Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad 1*, Požega, 2012, str. 495.

U apsidi su pronađeni temelji dvaju oltara⁴⁸ i polukružna sjedala⁴⁹. Ovdje je istražena i grobnica s 30 kostura odraslih muškaraca.

Tijekom prve istraživačke kampanje istraženi su zidovi na sjeveru (istražena dužina 5,50 m), zapadu (dužina 24 m) i jugu (dužina 30 m). Širina im iznosi 1 – 1,20 m (sl. 4)⁵⁰.

Prilikom provedenih arheoloških istraživanja pronađena je velika količina pokretnog materijala. Do sada je obrađeno tek nekoliko skupina nalaza, ali većina još uvijek čeka na detaljnu znanstvenu obradu. Najistaknutiji nalazi iz opatijskog kompleksa su kamene konzole s reljefnim ljudskim prikazima. Konzole su bile poznate i prije istraživanja jer su bile nalažene po okolnim selima te ih je najveći broj sakupljen na taj način. Četiri konzole nađene su prilikom istraživanja izvan apsida crkve⁵¹. Interpretirane su kao ukrasi na potkrovnom vijencu apsida. Reljefni prikazi imaju uporišta u romaničkoj umjetnosti, poglavito u spomenicima 12. stoljeća⁵². Analogije su nađene širom Europe (Modillon, Corbeau, Oxford, Gropino, Jasd) u razdoblju od 11. do sredine 13. stoljeća⁵³.

Od pokretnih nalaza preciznije su obrađeni oni koji pripadaju kasnosrednjovjekovnom razdoblju, tj. zadnjim fazama funkcioniranja opatije. Među njima je fundus keramičkih čaša koje su uvrštene u skupinu gotičkih primjeraka. Drži ih se produktom lokalne samostanske radionice pošto su ukrašene religijskim motivima u romaničkom duhu. Datirane su oblikom, načinom izrade i analogijama u drugu polovinu 15. ili prijelaz 15. i 16. stoljeća⁵⁴. Od keramičkih nalaza objavljeni su i nalazi pećnjaka. U

samostanskom sklopu otkriveno je nekoliko vrsta pećnjaka: čašasti, lukovičasti i pećnjaci s prednjom reljefnom glaziranom pločom⁵⁵. Repertoar dekoriranih pećnjaka datiran je u drugu polovinu 15. i prvu polovinu 16. stoljeća⁵⁶.

Nalazima metalnih okova za korice knjiga potvrđeno je postojanje samostanskog arhiva čije se stradanje uslijed osmanskog napada 1450. godine spominje u sačuvanim vrelima. Kako je jedan primjerak nađen u sjevernom krilu⁵⁷, Ž. Tomičić je mišljenja kako upravo tamo treba smjestiti i pismohranu. Kao alternativu navodi zapadno krilo⁵⁸. Analogijama s drugih slavonskih i ugarskih nalazišta, ovi su nalazi datirani u drugu polovinu 15. stoljeća te se drže dokazom obnove opatijskog arhiva i knjižnog fundusa⁵⁹. Numizmatički su nalazi skromno obrađeni, a također pokrivaju kasnosrednjovjekovno razdoblje. Najranije primjerke predstavljaju zlatnik i srebrni denar kralja Sigismunda Luksemburškog s kraja 14. i početka 15. stoljeća⁶⁰. Istovremen mu je srebrni denar akvilejskog patrijarha Antonija II. Panciera s početka 15. stoljeća⁶¹. Najmlađi primjerak predstavlja srebrni novac kralja Vladislava II. s početka 16. stoljeća⁶².

Zanimljiva i rijetko brojna skupina nalaza iz rudinskog opatijskog kompleksa su tri primjerka okruglih olovnih bula (*bullae plumbeae*). Dvije su bule pape Bonifacija IX., s kraja 14. i početka 15. stoljeća, od kojih je jedna nađena u južnom grobu sjevernog zvonika⁶³, a druga u grobu 59, blizu sre-

Gotičke keramičke čaše iz Rudine, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požezi 2*, Zagreb - Požega, 2013, str. 71.

⁵⁵ M. PAVLIČIĆ, Prikaz srednjovjekovnih pećnjaka.

⁵⁶ M. PAVLIČIĆ, Prikaz srednjovjekovnih pećnjaka, str. 243.

⁵⁷ Na prostoru koji je interpretiran kao refektorij. Ž. TOMIČIĆ, O tragovima kasnosrednjovjekovne književnosti, str. 156.

⁵⁸ Ž. TOMIČIĆ, O kasnosrednjovjekovnim knjigama iz benediktinskog samostana sv. Mihovila Arkandela na Rudini kraj Požege, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, ser. 3, sv. 43, Zagreb, 2010, str. 495.

⁵⁹ Ž. TOMIČIĆ, Novije arheološke spoznaje o Rudini, str. 46.

⁶⁰ D. SOKAČ ŠTIMAC, Arheološka istraživanja na Rudini, str. 20. – Ž. TOMIČIĆ, Novije arheološke spoznaje o Rudini, str. 39.

⁶¹ Ž. TOMIČIĆ, Novije arheološke spoznaje o Rudini, str. 39.

⁶² D. SOKAČ ŠTIMAC, Arheološka istraživanja na Rudini, str. 20.

⁶³ V. KRAMBERGER, Bula pape Bonifacija IX., str. 106.

⁴⁸ Opredijeljeni su kao romanički i gotički.

⁴⁹ D. SOKAČ ŠTIMAC, Arheološka istraživanja na Rudini, str. 20.

⁵⁰ D. SOKAČ ŠTIMAC, Arheološka istraživanja na Rudini, str. 21.

⁵¹ Radi se o glavi muškarca s brkovima i bradom, glavi s golobrađim licem, klesancu s tri lica i ženskoj figuri s uzdignutim rukama. D. SOKAČ ŠTIMAC, Arheološka istraživanja na Rudini, str. 20.

⁵² A. HORVAT, Rudine u Požeškoj kotlini - ključni problem romanike u Slavoniji, *Peristil* 5, Zagreb, 1962, str. 23.

⁵³ A. HORVAT, Rudine u Požeškoj kotlini, str. 19-25. – Ž. TOMIČIĆ, Novije arheološke spoznaje o Rudini, *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad 2*, Zagreb - Požega, 2013, str. 53.

⁵⁴ T. SEKELJ IVANČAN, Kasnosrednjovjekovne keramičke čaše iz Sokolovca, Rudina-Čečavca i Kapan-Ivanca, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 13-14, Zagreb, 1996 - 1997, str. 172. – M. MATIJEVIĆ,

sl. 5. Položaji indikativnih toponima na području posjeda opatije Rudine (izradio: A. Janeš).

dišnje apsida crkve⁶⁴. Treća je bula pape Eugenija IV. iz sredine 15. stoljeća, a nađena je u zasipu zemlje unutar središnje lađe crkve⁶⁵.

Posjed opatije sv. Mihovila smjestio se na samom zapadnom rubu nekadašnjeg Požeškog arhiđakonata, u jugozapadnom zakutku Pečuške biskupije⁶⁶. Upravno je pripadao Požeškoj županiji, a u proizvodnom smislu u sastavu vlastelinstva Podvrškog (najkasnije od prve četvrtine 15. stoljeća)⁶⁷. Oko današnjih ostataka opatije, na topografskoj su karti⁶⁸ (sl. 5) sačuvani neki toponimi koji bi mogli upućivati na djelatnosti redovnika i njihovih podložnika. Odmah južno od ostataka opatije položaj nosi ime *Velika njiva*, dok padine koje se spuštaju

prema istoku nose ime *Velika livada*. Dva kilometra južnije, jedno uzvišenje nosi ime *Vinogradi*⁶⁹, a zanimljivo ime ima i 2 km prema jugozapadu udaljen brijeg – *Velika krčevina*. Zabilježeni su i drugi toponimi sličnoga porijekla⁷⁰ pa tako na 1 km istočno od opatije na izduženoj gredi, iznad *Velike livade*, zabilježen je toponim *Selište*⁷¹ te također istočno od *Velike livade*⁷². Jedan kilometar južno od ostataka opatije, uz današnje selo Čečavac, na desnoj obali Če-

⁶⁴ Ž. TOMIČIĆ, *Novije arheološke spoznaje o Rudini*, str. 41-42.

⁶⁵ D. MARGETIĆ - D. MARGETIĆ, *Pečat pape Eugena IV. s Rudine*, *Numizmatičke vijesti* 58, Rijeka, 2005, str. 290-292.

⁶⁶ S. ANDRIĆ, *Benediktinski samostan sv. Mihovila*, str. 32.

⁶⁷ J. BÖSENDORFER, *Crtice iz slavonske povijesti*. Osijek, 1910, str. 124, 150.

⁶⁸ Osnovna državna topografska karta 1 : 25.000 (TK 25).

⁶⁹ Ovaj je toponim zabilježen i na jozefinskoj vojnoj karti (1781. – 1793.). O tome vidi u: M. VALENTIĆ, *Hrvatska na tajnim zemljovidima*, sekcija 27.

⁷⁰ Hrvatska osnovna karta 1 : 50.00 (HOK5).

⁷¹ Toponim *Selište* pojavljuje se u 13,9 % srednjovjekovnih nalazišta sjeverne Hrvatske. O tome vidi u: T. SEKELJ IVANČAN, *Učestalost toponima kod srednjovjekovnih arheoloških nalazišta sjeverne Hrvatske*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 9, Zagreb, 1992, str. 154. Proizlazi iz imenice *selo*, sa sufiksom *-ište* ili *-išće* dodanim imenskoj osnovi često se javlja kao toponim sa značenjem mjesta „gdje je nekada bilo selo“. O tome vidi u: P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Sv. III, Zagreb, 1973, str. 218-219.

⁷² M. VALENTIĆ, *Hrvatska na tajnim zemljovidima*, sekcija 27.

sl. 6. Toponimi koji ukazuju na poljodjelsku djelatnost na zemljovidu TK 25 (izradio: A. Janeš).

čavačkog potoka zabilježen je toponim *Kod mlina* (sl. 6). Prema popisu izvanredne papinske desetine, koja je skupljana od 1332. do 1335. godine, Rudina je zabilježena kao sjedište župe⁷³. Tada je opat Rudine uplatio 28 groševa što spada među veće uplate u Požeškom arhidakonatu, ali u kontekstu cjelovitih računa radi se o poprilično skromnom prilogu⁷⁴. Iz isprava s početka 15. stoljeća saznajemo da godišnji prihodi opatije iznose do 100 florena, odnosno 70 florena. Župa Rudina (*Rudyna*) zabilježena je i 1443. i 1444. godine⁷⁵. Posjed rudinskog samostana je obučavao prostor između orljavačkog vlastelinstva te malih posjeda na jugu i istoku te je obuhvaćao nekoliko manjih brdskih siromašnih sela, pa je za pretpostaviti da je opatija bila razmjerno mala i siromašna⁷⁶. U vlasništvu opatije nalazio se posjed Lipina, oko današnjeg sela Opatovca⁷⁷. Ovaj je posjed opat Juraj 1279. godine zamijenio za posjed Vučjak (danas Vučjak Čečavački)⁷⁸. Da možemo

⁷³ J. BUTURAC, Župe Požeškog arhidakonata g. 1332. – 1335., *Bogoslovska smotra* 22/1, Zagreb, 1934, str. 86.

⁷⁴ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan sv. Mihovila, str. 39.

⁷⁵ J. BÖSENDORFER, *Crtice iz slavonske povijesti*, str. 276.

⁷⁶ J. BUTURAC, *Pisani spomenici*, str. 32.

⁷⁷ K. RUPERT, *Topografija Požeške županije do 1526. g.* Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2013, str. 50.

⁷⁸ M. KARBIĆ, Posjedi plemićkog roda Borića bana do sredine XIV. stoljeća, *Scrinia slavonica* 5, Slavonski Brod, 2005, str. 59. – P. ENGEL, *Magyarország középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről/Hungary in the*

očekivati nestala srednjovjekovna selišta na posjedu opatije, dokazuje i defter Požeškog sandžaka iz 1545. godine u kojem se u okolici utvrde Rudine spominju *mezre*⁷⁹ Vučjak, Horuševac, Mladin vrh*, Olovci, *ar, Kovačevci, Donji Gudčan, Petrovci⁸⁰.

Sv. Margareta u Bijeli

Kratki pregled povijesti samostana sv. Margarete prema podacima u pisanim izvorima

Područje oko ostataka benediktinskog samostana spominje se prvi put u ispravi iz 1234. godine. U ispravi iz 1234. godine spominje se zemlja crkve u Grabu (*ecclesia de Grab*) u kontekstu prodaje zemlje uz rječicu Pakru (gornji tok rječice Bijele) u opisu međa⁸¹. Ispravom se izriče presuda u sporu nastalom tužbom Hozuge, opata Graba (*Hozuga abbas de Grab*) i njegovog ministerijala Bertola, prema Ivanki Abrahamovu od roda *Sudan*, oko nepravedno otuđene zemlje *Zelkaroune*⁸². U ispravi se spominju i patroni opatije u Grabu, Jakov i Petka, Budurovi sinovi, koji pripadaju rodu bana Tibolda odnosno Tiboldovićima⁸³.

Late Middle Ages. Digital vector map and attaching database about the settlements and landowners of medieval Hungary. PC CD-ROM, Budapest, 2001.

⁷⁹ *Mezra* ili *ekinlik* u tahrir defterima označuju privremeno naselje ili napušteno selo, odnosno poljoprivrednu površinu u najširem smislu. O tome vidi u: S. URAL, Pakrački sandžak u drugoj polovici 16. stoljeća, *Scrinia slavonica* 11, Slavonski Brod, 2011, str. 63.

⁸⁰ N. MOAČANIN, *Požega i Požeština*, str. 205.

⁸¹ *Cod. dipl.*, III/1905, str. 426. – G. SZABO, Tri benediktinske opatije u županiji požeškoj (sv. Jelena de Podborje, Bijela, Rudin), *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 9, Zagreb, 1907, str. 204. – I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj* III, str. 55. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, *Tkalčić* 9, Zagreb, 2005, str. 13.

⁸² S. ANDRIĆ, Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu, str. 67.

⁸³ V. KLAIĆ, Plemići Svetački ili „nobiles de Zempche“ (997. – 1719.), *Rad JAZU* 199, Zagreb, 1913, str. 8-9. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 13. Njihov je predak Tibold ili Teobald koji se spominje u kronici Šimuna de Keza kao *comes Tiboldus de Fanberg/Samberg qui Grauu Tibold est vocatus*. Grad iz kojeg dolazi Tibold vjerojatno je Schaumburg u Donjoj Austriji ili Pfannberg u sjevernoj Štajerskoj. Prvi matični posjed ovog roda u Ugarskoj je Babocsa na Dravi. O tome više u: S. ANDRIĆ, Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu, str. 72-73.

sl. 7. Isprava s provincijskog kapitula iz 1366. godine u kojoj se spominju opat Rudine i grangija Bijela (izvor: www.mom-ca.uni-koeln.de).

Rod Tibold se vezuje uz šomođskog župana Graba koji je sudjelovao u pohodu kralja Ladislava i osnivanju Zagrebačke biskupije⁸⁴. Smatra se da je vjerni pomagač Grab za to dobio neke župe i kotare na području zapadnog Papuka i Ravne gore, među njima i župu Toplicu⁸⁵. Rod je držao velike posjede od Toplice i Stupčanice (oko Daruvara) do Svetačja (na području Novske). Godine 1231. šestorica sinova kneza Budura dijele svoje posjede u Ugarskoj i Slavoniji tako da braća Jakov, Kuzma i Petka dobivaju matični posjed (*predium principale*) *Babocsu*, posjed *Syrionuk* s cijelom Toplicom i četirima selima uz Dravu, dok mlađoj braći Tomi, Buduru i Tiboldu pripadaju posjed *Zenche* (Szencse, Svetačje) sa selom *Welhen* na Dravi i grad *Labod*⁸⁶. Ovom podjelom područje samostana Bijeje pripalo je starijoj braći što se i potvrđuje tri godine kasnije njihovim spomenom u sudskom sporu.

⁸⁴ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj* III, str. 55. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 14-15.

⁸⁵ V. KLAJČ, *Plemići Svetački*, str. 6.

⁸⁶ M. KARBIĆ, *Dioba posjeda i plemićki rod: primjeri iz Slavonije*, *Serinia slavonica* 10, Slavonski Brod, 2010, str. 79-80.

Područje na kojem se kasnije javlja samostan u Bijeli spominje se u ispravi iz 1250. godine kojom se potvrđuju Ivanki Abrahamovu, iz roda *Sudan*, posjedi u Požeškoj i Šomođskoj županiji⁸⁷. Na tom je mjestu samostan u Bijeli graničio i sa zemljama opatije sv. Mihovila u Rudini.

Prvu konkretnu vijest o postojanju redovničke zajednice u Bijeli nalazimo u dopisu pape Ivana XXII. iz 1332. godine u kojem beogradskom biskupu Pavlu na upravu predaje crkvena mjesta (*locus ecclesiasticus*) – Bijelu, koja je podređena samostanu Grab u Kaločkoj nadbiskupiji⁸⁸, i Cluj u erdeljskoj dijecezi, reda sv. Benedikta⁸⁹. Biskup se žali da je klerik iz ostrogonske dijeceze, po imenu Stjepan, prisvojio ta *mjesta*. Biskup je od pape tražio dva *crkvena mjesta* da s njihovim prihodima podmiri troškove koje ima kao tajnik kralja Karla Roberta⁹⁰.

Da biskup Pavao nije vodio brigu o svojim posjedima, potvrđuje pismo pape Benedikta XII. od 15. listopada 1337. godine, u kojem naređuje egerškom biskupu da spomenutom biskupu oduzme priorat Bijelu (*prioratum de Bela*)⁹¹. U ovoj ispravi se potvrđuje drukčiji ustroj Bijeje te se ona ističe kao priorat, dok su ostale ustanove u ispravi navedene kao opatije⁹².

Vrlo važan dokument za osvjetljavanje odnosa Bijeje i opatije u Grabovu je povelja koja je izdana na skupštini ugarskih benediktinaca 1342. godine kada se obnavljao red unutar pet zapuštenih samostana, među kojima se spominje i Bijela. Prilikom određivanja dugova prema opatu Hronskog Benadika Sigfridu, koji je pomagao obnovu navedenih samostana, navodi se Bijela ili Grabovo (*Bela siue*

⁸⁷ S. ANDRIĆ, Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu, str. 77.

⁸⁸ Stanko Andrić je detaljnim istraživanjem utvrdio vezu redovničke zajednice u Bijeli s opatijom sv. Margarete u Grab/Grabovu, u današnjem Srijemu. Ostatke te opatije ubicira u selo Grabovo, na sjevernoj strani Fruške gore. O tome vidi u: S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 12.

⁸⁹ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj* III, str. 53. – S. ANDRIĆ, Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu, str. 79. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 11.

⁹⁰ S. ANDRIĆ, Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu, str. 79.

⁹¹ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj* III, str. 53. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 18.

⁹² S. ANDRIĆ, Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu, str. 80-81.

Graab)⁹³. Ova je formulacija u ranijoj hrvatskoj historiografiji dovela do zabune i poistovjećivanja Bijele s Grabovom, kao jednog samostana⁹⁴.

Da red nije uspješno uveden u Bijelu, saznajemo iz isprave izdane 21. listopada 1366. godine (sl. 7) na provincijskom kapitulatu koji je održan u samostanu u Monyoródu. Iz nje saznajemo da su vizitatori prilikom obilaska *stanovitih samostana* zatekli sa blažnjivu situaciju u samostanu Grabovo kojeg je vodio samozvani opat Konrad. Tu se navodi kako uz samostan rukovodi i grangijom toga samostana koja se zove Bijela (*grangia eiusdem Bela vocata*)⁹⁵. Odlukom kapitula se za novog opata postavlja redovnik samostana u Szekszárdu, Toma Nikolin. Ova isprava najbolje opisuje odnos dviju institucija, tj. ovisnost Bijele o Grabovu. Da je opat Toma preuzeo upravljanje opatijom, potvrđuje isprava o parnici 1371. godine, u kojoj se navodi kao opat crkve u Bijeli (*frater Thomas abbas ecclesie de Bela*)⁹⁶.

U burnima godinama Sigismundove vladavine opatijom je upravljao opat Lovro koji je dobro zabilježen u povijesnim izvorima od 1394. do 1421. godine. Godine 1419. opat Lovro zatražio je od pape prijepis starih povlastica benediktinskog reda kao i povelje kojom su samostani Bijela i Grabovo dobili potvrdu svih ranijih prava i povlastica na općem saboru u Konstanzi (1414. – 1418.)⁹⁷. U toj ispravi opat Lovro spominje bespravno zaposjednuta imanja, prava, utvrde, posjede, desetine, ljetine, prihode i dohotke rečenih samostana. Među nasilnim prisvajcima izričito se spominje zagrebački biskup.

Opat Lovro umire krajem 1421. godine, a njegova nastojanja da obrani povlastice samostana ostaju uzaludna. Iste godine, 19. prosinca, kralj Sigismund traži od pape da samostan u Grabovu ili u Bijeli (*monasterium de Garab alias de Bela*) preda na upravu

zagrebačkom biskupu i kraljevskom nadkancelaru Ivanu Albenu na pet godina⁹⁸. U molbi je istaknuto loše stanje samostanskih prihoda zbog turskih upada i drugih ratnih nevolja te se navodi da zgrade i zdanja višestruko naginju rušenju⁹⁹. Posebnom ispravom, izdanom 28. rujna 1422. godine, papa Martin V. postavlja biskupa Ivana Albena za upravitelja samostana Grabova i Bijele¹⁰⁰. Kao prihod opatije navodi se iznos od 150 zlatnih florena.

Biskup Ivan Alben nije ostao pet godina komendatar opatije Bijele, već izgleda da je to bio do svoje smrti 1433. godine. Kratko prije smrti, 14. ožujka 1433. godine, u Pečuhu je dao napisati svoju oporuku u kojoj, među ostalim, samostanu u Bijeli ostavlja 100 florena za zidarske poslove¹⁰¹.

Kako je nakon smrti Ivana Albena mjesto zagrebačkog biskupa ostalo ispražnjeno na nekoliko godina, uprava nad Bijelom i Grabovom nije mogla doći u ruke novog biskupa. Za to vrijeme su biskupijom upravljali velikaška braća Matko i Petar Talovac. Ban Matko Talovac, kao upravitelj Zagrebačke biskupije, nalaže 1440. godine Žigmundu Kaštelnoviću da bez otezanja preda utvrdu i opatiju Bijelu (*castrum ac abbaciam Bela*) opatu Nikoli¹⁰². Ovime se potvrđuje da je opatija u prvoj polovini 15. stoljeća bila okružena zidinama.

Kao opat se prvi put 1472. godine spominje Eustahije koji se upisuje u rimsku bratovštinu sv. Duha¹⁰³. U listini, izdanoj u samoj opatiji 28. kolovoza 1476. godine, o prijeporu između jednog zagrebačkog kanonika i dominikanaca navodi se Eustahije od Paksa, opat Bijele, Grabova i Babocse¹⁰⁴. Eustahije se javlja kao opat tih triju samostana u

⁹³ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 18-19.

⁹⁴ G. SZABO, Tri benediktinske opatije, str. 204. – G. SZABO, Iz prošlosti Daruvara i okolice, *Narodna starina* 11, Zagreb, 1932, str. 96. – Z. HORVAT, Benediktinski samostan u Bijeloj, *Peristil* 22, Zagreb, 1979, str. 58.

⁹⁵ S. ANDRIĆ, Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu, str. 85. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 23.

⁹⁶ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 26.

⁹⁷ A. LUKINOVIĆ, *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije*. Sv. V, (1395. - 1420.), Zagreb, 1992, str. 574-575. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 38.

⁹⁸ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj* III, str. 53. – Z. HORVAT, Benediktinski samostan u Bijeloj, str. 59. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 40.

⁹⁹ A. LUKINOVIĆ, *Povijesni spomenici* VI, 1994, str. 46. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 40.

¹⁰⁰ A. LUKINOVIĆ, *Povijesni spomenici* VI, 1994, str. 75-76.

¹⁰¹ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj* III, str. 53. – Z. HORVAT, Benediktinski samostan u Bijeloj, str. 59. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 43.

¹⁰² S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 44-45.

¹⁰³ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 109.

¹⁰⁴ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 58.

pismu pape Siksta IV. od 27. listopada 1478. godine u kojim se pojašnjava kako su ta tri samostana *uzajamno kanonski ujedinjeni*¹⁰⁵. Opat Eustahije zadnji se put spominje 1481. godine¹⁰⁶.

Nakon opata Eustahija, u zadnja dva desetljeća 15. stoljeća, zamire redovnički život u samostanu koji prelazi u ruke svjetovnjaka. Tako se posredno doznaje da je 1485. godine Bijela u rukama jajačkog bana¹⁰⁷. Iz poreznih popisa za 1494. i 1495. godinu te isprave iz 1500. godine razvidno je kako je opatiju i pripadajuće vlastelinstvo kralj Vladislav II. stavio na raspolaganje Jajačkom banatu, ali ga je držao svojim posjedom¹⁰⁸.

Uprava jajačkih banova nad opatijom završava 1513. godine kada kralj Vladislav II. određuje da se ona vrati benediktincima. Tada se dogovara primopredaja između jajačkih banova i novog voditelja Mateja iz Tolne, ujedno i nadopata Sv. Martina u Pannonhalmi. Opat Matej je u listini od 3. svibnja 1513. godine, izdanoj u samoj opatiji, obznanio povratak redovnika nakon trideset i tri godine ili nešto manje. Dogovoreno je obeštećenje jajačkih banova u iznosu od 4000 florena¹⁰⁹. Stvarna predaja patronata nad Bijelom dogodila se tek 18. siječnja 1516. godine kada je kralj Vladislav II. izdao kraljevsku povelju kojom ju predaje panonhalmskom nadopatu Mateju¹¹⁰.

Do osmanskog osvajanja tog područja spominju se dva opata Bijele, Petar Hrvat (1517.) i Blaž (1522.). Zajedno s Bijelom, od 1500. godine, u izvorima se javlja i kaštel Oporovac oko kojeg su opati vodili sporove s lokalnim plemićem Jurjem

Korlatovićem¹¹¹. Godine 1529. je zapisano kako je bijelski opat pristao uz stranku Ivana Zapolje u građanskom ratu s Ferdinandom Habsburškim, nakon čega zamiru naznake redovničkog života u Bijeli¹¹². Nakon toga, kompleks samostana korišten je kao utvrda u obrani granice od Osmanlija. U proljeće 1543. godine Osmanlije osvajaju utvrde Stupčanicu, Dobru Kuću, Sirač i Bijelu Stijenu. Bijela se ne spominje, ali kako su pale sve okolne utvrde te cijelo područje zapadnih obronaka Papuka i Ravne gore, može se sigurno tvrditi da je i Bijela bila među njima¹¹³.

Izgled samostanskog sklopa i posjeda

Ostatci samostanskog kompleksa sv. Margarete nalaze se na povišenom platou ovalnog oblika iznad potoka Brzica, 1 km južno od sela Bijela te 4 km sjeveroistočno od Sirača. Plato je dodatno zaštićen dubokim jarkom sa svih strana, osim istočne. Na toj strani teren strmo pada prema potoku Brzici. Položaj je poznat po imenu *Veliki zid* ili *Rimsko groblje*, dok je u franciskanskom katastru zabilježeno ime *Gradina Biela*¹¹⁴. Nalazište se spominje i pod imenom Bijela – *Zidine*¹¹⁵.

Na DTM-u¹¹⁶, izrađenom 2012. godine, uočeno je kako je sjeverni dio uzvisine najviši te je na njemu prepoznat položaj samostanske crkve koja je izgrađena na najvišem dijelu brežuljka te je imala dominantan položaj u prostoru (sl. 8). U morfologiji terena vidljiva su dva hrpta, smjera sjeverozapad-jugoistok, za koja se može ustvrditi da pripadaju zidovima lađe crkve. Istočno od toga je situacija kompleksnija, ali velik broj uzvišenja može ukazivati na ostatke urušene arhitekture trijumfalnog luka i svetišta crkve. Južno i istočno od crkve nalazi se prostor koji je niži za 2 – 5 m. Ovaj prostor karakterizira udolina čiji je jugozapadni dio omeđen dvama hrptovima koji zatvaraju pravi kut. Istočna strana je također omeđena hrptovima, ali puno nepravilnije

¹⁰⁵ G. SZABO, Tri benediktinske opatije, str. 204. – I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj* III, str. 53. – Z. HORVAT, Benediktinski samostan u Bijeloj, str. 59.

¹⁰⁶ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 62.

¹⁰⁷ J. BÖSENDORFER, *Crtice iz slavonske povijesti*, str. 86. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 63.

¹⁰⁸ J. ADAMČEK - I. KAMPUŠ, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću*. Zagreb, 1976, str. 4. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 69.

¹⁰⁹ G. SZABO, Tri benediktinske opatije, str. 205. – I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj* III, str. 54. – A. HORVAT, Rudine u Požeškoj kotlini, str. 59. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 74-75.

¹¹⁰ G. SZABO, Tri benediktinske opatije, str. 205; – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 78.

¹¹¹ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 89, 92-93.

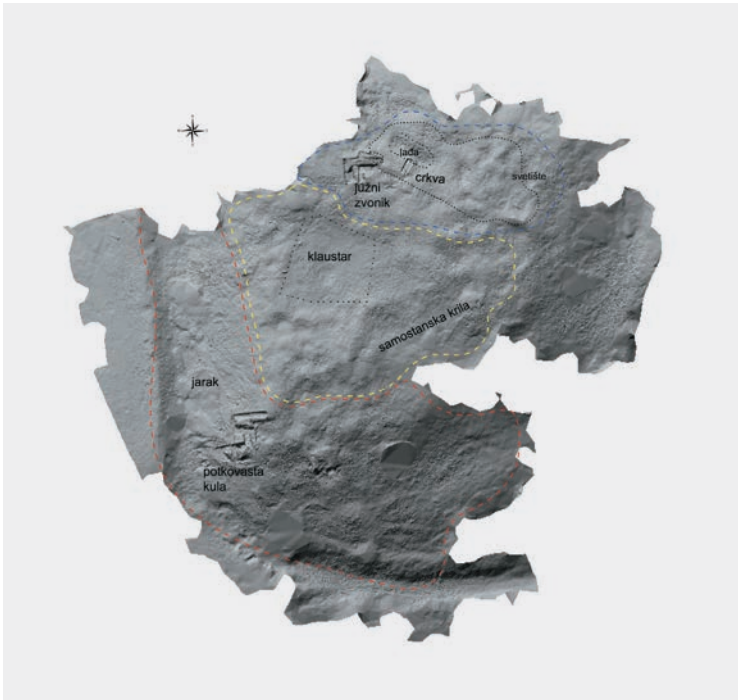
¹¹² S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 98-99.

¹¹³ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 103.

¹¹⁴ B. SCHEJBAL, *Medieval topography of the Daruvar area*. Budapest, 1999, str. 34.

¹¹⁵ T. SEKELJ IVANČAN, *Catalogue of Medieval Sites in Continental Croatia*. BAR Int. Ser. 615, Oxford, 1995, kat. 470.

¹¹⁶ DTM = *Digital Terrain Model*, detaljni poligonalni 3D model.

sl. 8. DTM s označenim glavnim dijelovima nalazišta (izradili: Vektra d.o.o., A. Janeš).

tlocrtne dispozicije. Okolni hrptovi zatvaraju udolinu približnih dimenzija 9 x 9 m. Visinska razlika između rubnih hrptova i središta udoline iznosi 1 – 1,5 m. Skoro kvadratan oblik udoline dovodi do pretpostavke da se na tom mjestu nalazio samostanski klostar. Južni i istočni rub, zbog velike razgibanosti reljefa, treba gledati kao dio samostanskog sklopa koji je s tih strana okruživao klostar.

Arheološkim istraživanjima¹¹⁷ istražen je položaj na zapadnom rubu sjevernog dijela. Uspjelo se u cijelosti istražiti ostatke prostorije kvadratnog tlocrta, dimenzija 2,9 x 2,9 m. U istočnom zidu je izvedena i komunikacija sa susjednim prostorom (sl. 9-10). Pronađena je velika količina kamenih arhitektonskih elemenata čiji se broj, 2013. godine, popeo na 45. Pronađeni kameni arhitektonski elementi su predstavljeni primjercima svodnih rebara, prozorskih elemenata (šprljaka i mrežišta) i masivnih dovratnika izrađenih u gotičkom stilu. Velika koncentracija ove vrste nalaza učvršćuje pretpostavku da je istražena prostorija dio sakralnog objekta. Analizom crteža, koje je izradio G. Szabo prilikom posjeta nalazištu početkom 20. stoljeća, i digitalnog modela reljefa potvrđena je pretpostavka da se samostanska crkva nalazila na sjevernom di-

¹¹⁷ Od 2012. godine sustavna istraživanja provodi Služba za arheološku baštinu Hrvatskog restauratorskog zavoda.

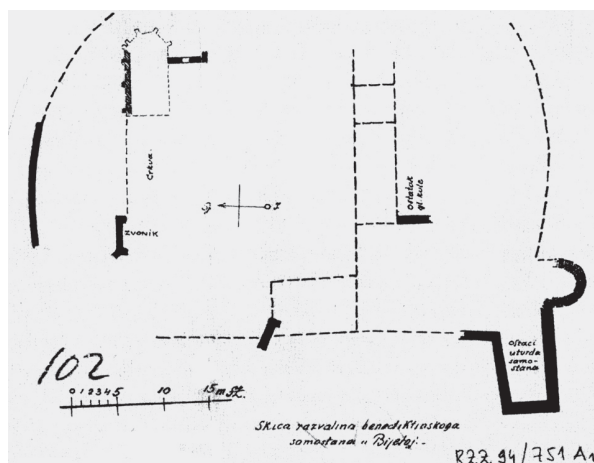

sl. 9. Tlocrt istraženog zvonika samostanske crkve s prikazanom koncentracijom pronađenih arhitektonskih elemenata (izradio: A. Janeš).

sl. 10. Pogleda na istraženi zvonik sa SI (foto: A. Janeš, Arhiv HRZ).

jelu brežuljka. Istražena prostorija se nalazi na njegovom sjeverozapadnom rubu. Szabo je ucrtao tlocrtnu dispoziciju tada vidljivih ostataka i zabilježio niz manjih prostorija zapadno od pretpostavljenog broda crkve. Istražena prostorija bi prema tom crtežu odgovarala prostoriji južno od glavnog ulaza u crkvu. Kako u nižim slojevima, osim zanemarivog

sl. 11. Skica ostataka G. Szabe s početka 20. stoljeća (prema: Z. Horvat).

broja ulomaka keramike, nisu nađeni drugi nalazi osim kamenih arhitektonskih elemenata, može se zaključiti da se ovdje radi o jednom od zvonika izgrađenih na zapadnom pročelju crkve što potvrđuje i oblik prostorije. Prema Szabinom crtežu za očekivati je da se slična prostorija nalazila i sa sjeverne strane ulaza (sl. 11). Da se radi o zvoniku, ukazuje i činjenica da je komunikacija izvedena samo s prostorijom smještenom na istoku, a nedostaje s prostorijama na drugim stranama svijeta.

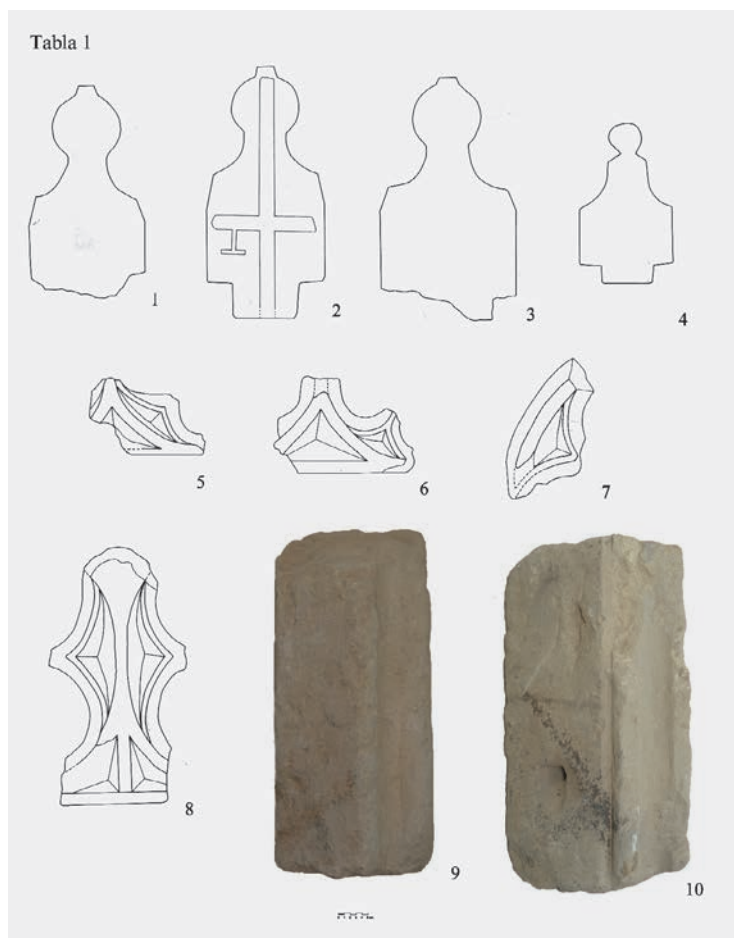
Najznačajniji dosadašnji nalazi su ulomci kamenih arhitektonskih elemenata. Pronađeno ih je 45, a izrađeni su u gotičkom stilu. Najviše je pronađeno ulomaka svodnih rebara koja pripadaju tipu kruškolikih rebara. Ovakav tip rebara nastaje iz jednog skošenja te preko segmentnog udubljenja prelazi u krušku¹¹⁸. Kruškaste profilacije su česta pojava početkom 15. stoljeća¹¹⁹. Najbližu analogiju bijelskim primjercima nalazimo u rebu svoda kapitularne dvorane franjevačkog samostana u Šarengradu¹²⁰ koja je izgrađena oko 1420. godine. Četiri ulomka dovratnika imaju profilaciju spojenog torusa i konkave, a analogiju imaju u dovratniku kapele sv. Trojstva u Brinju s početka 15. stoljeća¹²¹. Ulomci mrežišta imaju analogije u nalazima s trga Huet u transilvanskom gradu Sibiju gdje su na mjestu nekadašnje župne crkve nađeni ulomci slične rozete.

¹¹⁸ D. VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, *Sakralna gotička arhitektura u Slavoniji*. Zagreb, 1986, str. 55.

¹¹⁹ A. HORVAT, Rudine u Požeškoj kotlini, str. 80.

¹²⁰ D. VUKIČEVIĆ SAMARŽIJA, *Sakralna gotička arhitektura*, sl. 51e. – Z. HORVAT, *Katalog gotičkih profilacija*. Zagreb, 1992, sl. 83m.

¹²¹ A. HORVAT, Rudine u Požeškoj kotlini, sl. 143d.

sl. 12. Opatija Bijela - primjerci kamenih arhitektonskih elemenata, početak 15. stoljeća (crteži i fotografije: A. Bendeković, J. Kliska).

Datirani su u šire razdoblje – od 14. do druge polovine 15. stoljeća (sl. 12)¹²².

Po brojnosti prevladavaju nalazi keramike, poglavito lonaca i jednostavnih čašastih pećnjaka, datiranih u drugu polovinu 16. stoljeća.

Posjed opatije Bijele nalazio se u sastavu arhida-konata Svetačje, na istočnom rubu Zagrebačke biskupije¹²³. Upravno se posjed nalazio u Križevačkoj županiji te bio jedan od većih (površinom od 125 km²)¹²⁴. Na području ovog velikog posjeda, do sada su povijesno zabilježene dvije župe. Prva je župa u samom mjestu Bijela koja se u popisu župa Zagrebačke biskupije 1334. godine spominje kao crkva

¹²² R. LUPESCU, Pietrele profilate, u: *Sibiu. Piața HUET. Monografie arheologic 1*, Sibiu, 2007, str. 118, 218, sl. 62.

¹²³ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 9.

¹²⁴ P. ENGEL, *Magyarország középkor végén*.

sl. 13. Idejna rekonstrukcija zaposjedanja zapadnog dijela posjeda opatije u Bijeli (izradio: A. Janeš).

Blažene Djevice Marije (*beate virginis de Bela*)¹²⁵. Župnici i župa u Bijeli se spominju u nekoliko navrata nakon toga; župnik Dionizije 1378. godine¹²⁶, župa 1466. godine¹²⁷, župnik Grgur 1499. godine¹²⁸ te 1501. i 1507. godine župnik Fabijan s dvama kapelanima¹²⁹. Postojanje župne crkve, svakako, znači da je Bijela u to vrijeme bila veliko i važno naselje¹³⁰. Na položaj srednjovjekovnog naselja može ukazivati toponim *Kučiste*¹³¹ sjeverno od današnjih kuća, u zapadnom dijelu sela Bijele, a zabilježen je u franciskanskom katastru iz 1862. godine. Krajem 15. stoljeća, u popisu poreza, naselje u Bijeli spo-

minje se kao trgovište (*oppidum Bela*)¹³². Položaj župne crkve posvećene Blaženoj Djevici Mariji pretpostavlja se na položaju *Mali zid* u dolini potoka Stančevca na kvadratnom platou, na koti 205¹³³. U franciskanskom katastru iz 1862. godine na tom je položaju ucrtan znak za ruševinu s imenom *Gradina Klisa*. Toponim *Klisa* upućuje na mogućnost postojanja horizonta srednjovjekovnog sakralnog graditeljstva. Širenjem osmanske moći jugoistočnom Europom, na tom prostoru dolazi do pojave toponima *Kilisa* ili *Klisa*¹³⁴ koji označava nekadašnju crkvu¹³⁵. Na jozefinskoj vojnoj karti, na tom mjestu su ucrtane ruševine označene kao *Alte Kirche* (sl. 13)¹³⁶. Druga župa na području opatijskog posjeda spominje se 1501. godine, kao *capella sancti Petri de monte Wsathecz* za koju G. Szabo drži da se radi o župi Pogano-Szentpeter¹³⁷. Tada je naveden

¹²⁵ F. RAČKI, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU* 4, Zagreb 1872, str. 206. – J. BUTURAC, Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU* 59, Zagreb, 1984, str. 57.

¹²⁶ K. DOČKAL, Srednjovjekovna naselja oko Dobre Kuće, *Starine JAZU* 48, Zagreb, 1958, str. 89. – B. SCHEJBAL, *Medieval topography of the Daruvar*, str. 36.

¹²⁷ J. BUTURAC, Popis župa Zagrebačke biskupije, str. 57.

¹²⁸ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 72.

¹²⁹ F. RAČKI, Popis župa Zagrebačke biskupije, str. 206. – J. BUTURAC, Popis župa Zagrebačke biskupije, str. 57. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 72.

¹³⁰ S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 10.

¹³¹ Toponim *Kučiste* po svojem osnovnom značenju *mjesto na kojem je kuća*. O tome više u: S. ANDRIĆ, *Imenica vas u staroj slavonskoj toponimiji*, *Croatica* 37/57, Zagreb, 2013, str. 92.

¹³² S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 64.

¹³³ F. ŠKILJAN, Graditeljska baština zapadne Slavonije nestala u 19. i 20. stoljeću, *Scrinia slavonica* 9, Slavonski Brod, 2009, str. 193.

¹³⁴ Toponim *Kilisa* ili *Klisa* dolazi od turske riječi za crkvu, *kilisâ*, koja je izvedena od latinske riječi *ecclesia*.

¹³⁵ Ž. TOMIČIĆ, Suhopolje - *Kliškovac*: Od toponima do arheološke spoznaje!, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 36, Split, 2009, str. 230-231.

¹³⁶ M. VALENTIĆ, *Hrvatska na tajnim zemljovidima*, sekcija 13.

¹³⁷ F. RAČKI, Popis župa Zagrebačke biskupije, str. 206. – J. BÖSENDORFER, *Crtice iz slavonske povijesti*, str. 264. – G. SZABO, Prilozi za povjesnu topografiju Požeške županije, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* 11, Zagreb, 1911, str. 46.

župnik Stjepan. Prema Szabinom tumačenju radi se o pomađarenom obliku *Ušat-hegy* (ušato brdo) kojeg prepoznaje u brdu *Za-ušnjak*¹³⁸. To se naselje danas identificira s položajem *Crkvište*¹³⁹, smještenom na prostranoj zaravni između brda, Petrovog i Poganog vrha, sjeverno od ostataka samostana. Ovo se naselje spominje u pet isprava arhiva Dobre Kuće, 1469., 1483., 1498. i u dvije 1509. godine¹⁴⁰. Još dva toponima *Selište* zabilježeni su kod zaseoka Gornji Borci, u kojima je nedavno zabilježen srednjovjekovni lokalitet¹⁴¹, te zapadno od današnjeg manastira Pakra. Nekoliko toponima ukazuje na možebitnu djelatnost redovnika i njihovih podložnika – npr. *Krčevine*, zapadno od sela Pakrani, *Vinogradine*, sjeverno od zaseoka Donji Borci te indikativan toponim *Ribnjak* zabilježen južno od samostanskog položaja (sl. 14)¹⁴².

Pri pokušaju rekonstrukcije izgleda posjeda korišteni su podatci iz Registra kraljevskih prihoda. U dijelu za Kraljevinu Slavoniju za 1494. godine navodi se porez kraljeve utvrde Bijele, u koji se ubrajaju i imanja tamošnjeg svećenstva (*Bona pertinentiarum castris Bela Regie Maiestatis unacum bonis plebanorum et altaristarum*), u iznosu od 223 florena¹⁴³. Kako je u Kraljevini Slavoniji porez iznosio pola florena po dimu tj. domaćinstvu, posjed utvrde Bijele je 1494. godine brojio 446 domaćinstava, tj. porezne jedinice. Prema Kubinyiju je prosječan broj osoba po dimu bio 6,2¹⁴⁴. Prema tim pokazateljima moguće je pretpostaviti da je 1494. godine bijelski posjed brojio oko 2800 stanovnika.

U Registru kraljevih prihoda za 1495. godine, za Kraljevinu Slavoniju navode se dobra kraljevog veličanstva Bijela i Trnava (*Bona Regie Maiestatis Bela, Ternawa*) koje zajedno duguju 266,5 florena¹⁴⁵. Na popisu poreza za istu godinu Bijela se

sl. 14. Položaji ostataka opatije i župne crkve na jozefinskoj vojnoj karti (prema: M. Valentić, uredio: A. Janeš).

navodi kao kraljev posjed koji s pripadnostima, slobodnjacima i predijalcima (*Bela domini regis cum partinenciis cum liberis et predialibus*) broji 362 dima¹⁴⁶. Ovdje se navode i 19 manjih posjedovnih čestica koje se opisuju s *ad Belam*, a držali su ih različiti vlasnici te su se nalazile u 15 različitih sela i zaseoka. Ukupno s kraljevskim posjedom, dobra Bijele brojila su 469 dimova, tj. oko 2900 stanovnika.

U popisu iz 1513. godine navode se dobra opatije u Bijeli koja broje 272 dima (oko 1700 stanovnika) od kojih se očekuje 163 florena i 20 denara poreza¹⁴⁷. Prema popisu iz 1517. godine, opat Bijele je vlasnik posjeda Bujevac s 15 dimova, Dragalina s 19 dimova, Oporovca s 35 dimova i Jelje s 30 dimova. Samo trgovište Bijela brojilo je 12 dimova ili 74 stanovnika, njegova provincija 80 (496 stanovnika), a župnik je držao tek jedan dim. Kad se zbroji, opatija u Bijeli brojala je 191 dim¹⁴⁸, tj. 1184 stanovnika. Ovom popisu se može pripisati i posjed *Gryšnyak* kojeg je držao Blaž Banić, a imao je dva dima. S. Andrić ga povezuje s posjedom Brižnjak koji je spomenut 1507. godine. Sljedeće, 1518. godine opat Petar vodi spor s Ivanom Kaštelanovićem oko otuđenog žita u mlinu opatovog jobagiona.

¹³⁸ G. SZABO, Prilozi za povjesnu topografiju, str. 46.

¹³⁹ Toponim *Crkvište* javlja se na 4,3 % srednjovjekovnih lokaliteta kontinentalne Hrvatske. O tome više u: T. SEKELJ IVANČAN, Učestalost toponima, str. 154.

¹⁴⁰ K. DOČKAL, Srednjovjekovna naselja oko Dobre Kuće, str. 142-143.

¹⁴¹ G. JAKOVLJEVIĆ, Nevjerojatno otkriće u šumariji Sirač, *Hrvatske šume* 92, Zagreb, 2012, str. 4-6.

¹⁴² U franciskanskom katastru.

¹⁴³ J. ADAMČEK - I. KAMPUŠ, *Popisi i obračuni poreza*, str. 4.

¹⁴⁴ S. ANDRIĆ, Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (prvi dio), *Scrinia slavonica* 8, Slavonski Brod, 2008, str. 91.

¹⁴⁵ J. ADAMČEK - I. KAMPUŠ, *Popisi i obračuni poreza*, str. 5.

¹⁴⁶ J. ADAMČEK - I. KAMPUŠ, *Popisi i obračuni poreza*, str. 11. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 68.

¹⁴⁷ J. ADAMČEK - I. KAMPUŠ, *Popisi i obračuni poreza*, str. 73. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 76.

¹⁴⁸ J. ADAMČEK - I. KAMPUŠ, *Popisi i obračuni poreza*, str. 98. – S. ANDRIĆ, Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli, str. 85-86.

Mlin se nalazio na potoku Brižnjaku¹⁴⁹. Zanimljivo da se na istom potoku (Grižina/*Grisna*) spominje mlin, na području sela Sirač, u Komorskom popisu Male Vlačke 1702. godine¹⁵⁰. U popisu stanovništva i naselja 1698. godine navedena su tri mlina; jedan na rijeci Pakri te dva na rječicama Brzici i Stančevcu¹⁵¹. U popisu iz 1702. godine, uz selo Bijela navedena su četiri manja mlina na potoku Brzici¹⁵². Na جوزefinskoj vojnoj karti ucrtana su dva mlina, jedan na potoku Stančevcu, drugi na mjestu gdje Stančevac utječe u Pakru¹⁵³. Za pretpostaviti je da neki od navedenih mlinova imaju srednjovjekovne korijene.

Zaključna razmatranja

Pregledom rezultata dosadašnjih povijesno-arheoloških istraživanja dvaju benediktinskih samostana, pokušalo se prikazati razvoj njihovih sklopova i posjeda od osnutka od zamiranja. Oba samostana pokazuju neke sličnosti, ali i različitosti uvjetovane načinom osnivanja te veličinom posjeda.

Analizom povijesnih izvora, nalazima kamenih konzola i tlocrtnom dispozicijom opatijske crkve, gradnju rudinske opatije možemo datirati u drugu polovinu 12. stoljeća. Opatiju je najvjerojatnije osnovao ban Borić ili neki njegov direktni potomak, a predstavlja najstariju redovničku zajednicu na prostoru Požeške županije. U prilog dataciji gradnje ide i sličnost s tlocrtnim rješenjima nekih drugih samostanskih crkava na području Ugarske. Gotovo identičan raster ima samostan sv. Egidija u Somogyvaru osnovan krajem 11. stoljeća¹⁵⁴, dok trobrodne crkve zaključene trima apsidama i dvama zvonnicima na zapadnom pročelju nalazimo u Cluju (Kolozsmonostoru) u drugoj polovini 11. stoljeća, u Dumbovu i Hronskom Benadiku krajem 11. stoljeća te u Kapornaku sredinom 12. stoljeća¹⁵⁵. Na ranu

dataciju ukazuje i organizacija župe oko opatijske crkve što je karakteristično za razdoblje 11. stoljeća na tlu Ugarske¹⁵⁶. Rod bana Borića podijelio se na nekoliko grana (Dessewffye Cerničke, Podvrške, Grabarske) te je došlo do podjele obiteljskih posjeda u Požeškoj županiji. Slabljenje moći Borićevih potomaka, njihovo pretvaranje u plemstvo srednjeg ranga¹⁵⁷ vidljivo je i u novčanoj moći opatije, ali i činjenici kako nisu zabilježene, niti arheološki niti u pisanim vrelima, značajnije građevinske intervencije u kasnijim stoljećima koje bi ukazivale na materijalno stanje opatije ili njenih patrona¹⁵⁸. Izostanak drugih župa na području opatije dodatno ukazuje na manju površinu posjeda te njene skromne financijske mogućnosti. Borba za patronat nad samostanom tijekom 15. stoljeća može se sagledati više u simboličkom značaju najstarije redovničke zajednice nego li u materijalnoj koristi koju bi imao sam patron. U tom svjetlu možemo sagledavati stjecanje rudinskog patronata od strane roda Deževića Cerničkih početkom 16. stoljeća, u trenutku njihovog političkog uspona.

Osnivanje redovničke zajednice u Bijeli je prema povijesnim izvorima zamršenije. Prema mišljenju S. Andrića radi se o podružnici opatije sv. Margarete u Grabovu koja je osnovana zbog upravljanja velikim samostanskim posjedima na zapadnom Papuku¹⁵⁹. Ovdje valja naglasiti kako se u prvoj polovini 14. stoljeća Bijela spominje kao priorat. Naime, povijest clunyevske reforme benediktinskog reda pokazuje kako su redovničke zajednice osnivane od strane reformskog pokreta nosile titulu priorata. Priorati su bili direktno podređeni opatiji bilo da su joj donirani, bilo da ih je sama osnovala¹⁶⁰. Priorat je bio organiziran identično kao bilo koji samostan s razlikom da ga nije vodio opat/prior izabran od

¹⁴⁹ S. ANDRIĆ, *Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli*, str. 82.

¹⁵⁰ T. SMIČIKLAS, *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*. Sv. 2, Zagreb, 1891, str. 254.

¹⁵¹ I. MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*. Osijek, 1988, str. 471.

¹⁵² T. SMIČIKLAS, *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*, str. 248.

¹⁵³ M. VALENTIĆ, *Hrvatska na tajnim zemljovidima*, sekcija 13.

¹⁵⁴ S. SEKULIĆ GVOZDANOVIĆ, *Utvrdeni samostani na tlu Hrvatske*. Zagreb, 2007, str. 45. – Ž. TOMIČIĆ, *Novije arheološke spoznaje o Rudini*, str. 52, sl. 18.1.

¹⁵⁵ Ž. TOMIČIĆ, *Novije arheološke spoznaje o Rudini*, str. 52.

¹⁵⁶ B. F. ROMHÁNYI, *Monasticism and Mission: The Role of the Benedictine Monks in Early Hungarian Christianity*, *Annual of Medieval Studies at CEU* 2, Budapest, 1996, str. 119.

¹⁵⁷ B. GRGIN, *Plemićki rod Deževića Cerničkih*, str. 109.

¹⁵⁸ Južna dogradnja okarakterizirana je kao gotička, ali nalazi turskih nadgrobnih spomenika i način gradnje mogu izgradnju većine ovog objekta smjestiti i u kasnije vrijeme. Istočna prostorija s nepravilnom polukružnom apsidom, s ostacima dvaju oltara se može, s dozom opreza, definirati kao kasnije dograđena kape-la.

¹⁵⁹ S. ANDRIĆ, *Benediktinski samostan svete Margarete u Bijeli*, str. 87.

¹⁶⁰ M. PACAUT, *Monaci e religiosi nel medioevo*. Bologna, 1989, str. 115.

članova samostana¹⁶¹. Clunyjevski reformirani benediktinci dolaze u Ugarsku krajem 11. stoljeća na poziv kralja Ladislava iz provansalskog reformiranog samostana St. Gilles du Gard¹⁶². Kao i u slučaju Rudine i Borića, bijelski priorat se nalazio okružen nasljednim posjedima plemića Tibolda/Svetačkih te ih se sa sigurnošću može držati prvim patronima Bijele. Iako se priorat spominje relativno kasno, na primjeru priorata u zapadnoj Europi te razvoja benediktinskih samostana u Ugarskoj, za pretpostaviti je da je osnovan u prvoj polovini 13. stoljeća. Površinom velik i prirodnim resursima bogat posjed bio je osnova da se priorat krajem 14. stoljeća uzdigne na rang opatije. Sličnu sliku pokazuje benediktinski priorat Sv. Spasitelja Bermondsey u Londonu, koji je na zahtjev kralja uzdignut na rang opatije 1399. godine¹⁶³, i augustinski priorat Norton u Cheshireu koji je opatijski status dobio 1391. godine¹⁶⁴. Da je bijelska opatija bila prosperitetna pokazuje veliki interes magnata kraljevstva za nju. Tako ju kralj Sigismund predaje na upravu zagrebačkom biskupu Ivanu Albenu. Do sada istraženi zvonik crkve s kamenim arhitektonskim elementima ranog 15. stoljeća ukazuje na gradnju nove opatijske crkve s financijskom potporom biskupa Albena. Albenova oporuka, u kojoj ostavlja novce za zidarske radove u Bijeli, samo potvrđuje pronađene nalaze. Da je opatijski posjed bio bogat ukazuju i kraljevski patronat nad opatijom krajem 15. stoljeća, davanje prihoda za financiranje Jajačke banovine te popisi poreza iz kojih se vidi njegova gusta napučenost.

Obje benediktinske institucije nastale su na području pod kontrolom plemićkih obitelji (Borića i Tibolda/Svetačkih) koje su tijekom 12. stoljeća bile bliske s vladarskom kućom Arpadovića. Činovima osnivanja samostana na području srednjovjekovne Slavonije, ugarski su kraljevi posredno učvršćivali svoju vlast na pridobivenim područjima. Širenje benediktinaca dodatno je bilo potaknuto redovničkom obnovom opatije u Clunyju koja je tijekom 11. stoljeća dosegla i Ugarsku¹⁶⁵.

¹⁶¹ M. PACAUT, *Monaci e religiosi*, str. 116.

¹⁶² Ž. TOMIČIĆ, *Novije arheološke spoznaje o Rudini*, str. 34.

¹⁶³ T. DYSON - M. SAMUEL - A. STEELE - S. M. WRIGHT, *The Clunian priory and abbey at St. Saviour Bermondsey, Surrey. Excavations 1984-95*. London, 2011, str. 73.

¹⁶⁴ J. P. GREENE, *Norton Priory. The archaeology of a medieval religious house*. Cambridge, 1989, str. 65.

¹⁶⁵ T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*. Zagreb, 1997, str. 181.

Da su benediktinski samostani južno od Drave bili i kasnije tijesno vezani za ugarske kraljeve, pokazuje djelovanje kralja Sigismunda Luksemburškog koji svojim pristašama dodjeljuje patronate i uprave nad samostanima. Patronat nad Rudinom je dodijelio obitelji Tamásy dok je bogatiju Bijelu namijenio svom bliskom suradniku i nadkancelaru Ivanu Albenu¹⁶⁶.

Preliminarna analiza obaju opatijskih posjeda ukazala je na strukturu ovakvog tipa feudalnog posjeda. Analiza toponima ukazuje na djelomične privredne aktivnosti na posjedu. Krčenje šuma i obrađivanje polja bila je jedna od glavnih regula clunyjevske reforme¹⁶⁷. Ovakve zahvate na krajobrazu treba gledati i unutar porasta pučanstva krajem ranog srednjeg vijeka, a koje dobiva zamah u 11. i 12. stoljeću povećavanjem obradivih površina na račun dotadašnjih šuma¹⁶⁸. Šume se nisu koristile samo kao izvor drvne građe i ogrjeva, već i kao mjesta za uzgoj i žirenje svinja. Da je svinjogojstvo bilo razvijeno na posjedima redovničkih zajednica, pokazuju podatci o prihodima cistercijske opatije u Topuskom u 13. i 14. stoljeću među kojima se spominje desetina od svinja¹⁶⁹. Podatke iz pisanih izvora o uzgoju vinove loze potvrđuje i očuvana toponimija, dok tragove zemljoradnje čuvaju imena polja, livada i rudina¹⁷⁰. *Ribnjak* je možda najznačajniji toponim vezan uz djelatnost redovnika te ga sa sigurnošću možemo smjestiti u srednjovjekovno razdoblje. Samostanski ribnjaci su predstavljali nezamjenjiv izvor hrane u posno doba.

Opatija Rudina za sada predstavlja rijedak primjer arhitektonskog samostanskog sklopa izgrađe-

¹⁶⁶ Samostan sv. Duha u Nuštru dodjeljuje još jednom bliskom podaniku, palatinu Nikoli Gorjanskom koji također u prvoj polovini 15. stoljeća obnavlja samostan u gotičkom duhu. O tome više u: S. ANDRIĆ, *Benediktinski samostan svetoga Duha u Nuštru, Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja* 15, Vinkovci, 1997, str. 91.

¹⁶⁷ M. BRANDT, *Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka*. Zagreb, 1995, str. 375.

¹⁶⁸ M. BRANDT, *Srednjovjekovno doba*, str. 197. Naravno, ovakve podatke na ovom stupnju istraživanja treba uzeti s oprezom jer su krčenja zemlje izvedena i kasnije, poglavito od 15. do prve četvrtine 16. stoljeća. O tome više u: J. ADAMČEK, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*. Zagreb, 1980, str. 415-418.

¹⁶⁹ J. ADAMČEK, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj*, str. 208.

¹⁷⁰ Toponimiju vezanu za zemljoradnju treba uzimati s oprezom jer je mogla nastati i u kasnijim razdobljima, pogotovo tijekom kolonizacije u 18. i 19. stoljeću.

nog u duhu romanike na rubnom području nekadašnje srednjovjekovne Slavonije, a samostan u Bijeli, za naše prostore, jedinstveni primjer povijesnog razvitka iz priorata u opatiju, u duhu clunyjevske reforme. Izučavanje njegovog posjeda jedinstvena je prilika za istraživanje ekonomije jedne takve zajednice i razumijevanje srednjovjekovnog redovničkog krajobraza.

Andrej JANEŠ, Petar SEKULIĆ

Rudina and Bijela: Benedictine monasteries of late mediaeval Slavonia

204 |

Two Benedictine monasteries, St. Michael's in Rudina and St. Margaret's in Bijela, although built a short distance apart, had completely differing historical developments. While the Rudina abbey was most likely built in the second half of the 12th century under the patronage of the Borić family on the most southwestern border of late mediaeval Hungary, the origins of Bijela on the eastern border of late mediaeval Slavonia in the beginning of the 13th century is tied to the Tibolda family. Based on all the facts, it seems that the Rudina abbey had its peak in the earliest time period, due to the strength of its patronage. With the fall of importance of the heirs to governor Borić, the Rudina abbey was fated to survival according to its own means which were relatively limited because of its small land area. Conversely, the great economic power of Bijela, although initially built as a subordinate priory of the Abbey of St. Margaret in Grabov, enabled its rise into the status of an abbey. Based on the known preserved sources and cartographic analyses of preserved toponyms, it is possible to gain an insight into the appearance of the late mediaeval landscape and economic bases upon which the mentioned monasteries functioned. Although both monasteries were founded during the 15th century, due to the Ottoman conquests the monastic life of both ended during the third decade of the 16th century. Based on the historical and archaeological research to date, it can be assumed that life on the lands of both abbeys continued during the era of Ottoman rule. The Benedictine abbeys in Rudina and Bijela, each with its own unique path of development, give us a comprehensive understanding of the historical, political and economic development of the region of present day western Slavonia.